

Дячок О.М.,

*кандидат архітектури, доцент
кафедри образотворчого мистецтва, дизайну
та методики їх викладання*

*Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка*

Ternopil-oks@ukr.net

orcid.org/0000-0002-5808-6826

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ САКРАЛЬНИХ БУДІВЕЛЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. У статті досліджуються історичні етапи формування та розвитку архітектури сакральних будівель та комплексів Тернопільської області. Вивчення сакральної архітектури в історичному аспекті дозволяють стверджувати, що разом із складною історією краю храми також пройшли нелегкий шлях розвитку. Досліджено зміни у конфесійній приналежності (православні, греко-католики, римо-католики), що не могли не відобразитись на архітектурі святинь відповідно до нових канонів і канонічних спрямувань.

Ключові слова: сакральна архітектура, конфесійна приналежність, канони, храми.

Вступ. Новий цивілізаційний напрямок розвитку України, розв'язання політичних та національно-культурних проблем вимагає переглянути й наше політичне, історичне, культурне надбання. Піклування про сакральну архітектурну спадщину, яка має високу міру історико – культурної цінності та справила значний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури та мистецтва є надзвичайно важливим та актуальним. Об'єктом нашого дослідження є сакральна архітектура Тернопільської області, її розвиток на різних історичних етапах розвитку краю та вплив суспільно-політичних чинників на церковне будівництво.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Мистецтво сакрального зодчества України давно привертає увагу дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. Зокрема, таких як Лукомський Г., Вечерський В., Возницький Б., Урсу Н., Горбик О., Зорик В., Квич Л., Тивонюк Б. та ін. У публікаціях істориків, архівістів, мистецтвознавців, краєзнавців, журналістів ми бачимо висвітлення окремих аспектів щодо історії Тернопільських святинь. Серед них – Бойцун Л., Герета І., Глубіш О., Дуда І., Субтельний О., Новосядлий Б., Шподарунок Н. та ін. Проте, дослідження

історичних етапів формування та розвитку архітектури сакральних будівель та комплексів Тернопільської області та вплив соціально-політичних чинників на цей процес до сьогодні не висвітлено. Усе вищезгадане становить **актуальність дослідження**.

Виклад основного матеріалу. За твердженнями археологів, на території Тернопільщини сліди проживання людей сягають доби раннього палеоліту (понад 100000 років тому) [1, с.22-25]. Місцевість, що приваблювала м'яким кліматом, родючими ґрунтами, численними річками та розташована на перехресті торгових шляхів була здавна заселена, про що свідчить велика концентрація пам'яток архітектури та містобудування усіх періодів. Визначними давньоруськими культовими пам'ятками є язичницькі городища – святилища поблизу сіл Городниця та Крутилів Гусятинського району. Вони функціонували аж до XII – XIII століть, а на одному з них стояв «Збруцький ідол - Світовид», знайдений у водах Збруча поблизу села Личківці [2].

За твердженням дослідників історії України, після офіційного хрещення Русі влітку 988 року та відміни князем Володимиром племінної структури у державі, Русь стала однією з наймогутніших країн на Європейському просторі. Розпочалось широкомасштабне кам'яне будівництво оборонної фортифікаційної системи для захисту від нападників, а територія сучасної Тернопільщини слугувала для захисту її західних кордонів, про що свідчать залишки великої кількості оборонних споруд [1, с.50-51].

У період Княжої доби в давньому Іпатіївському літописі згадуються міста Кременець, Збараж, Микулинці, Теремовль (Теребовля) [2; 7]. Дослідник Гаврилюк О. вказує на локалізацію наступних літописних міст: Теремовель, Микулин, Шумськ, Збараж, Моклеков, Кременець, Данилов, Стіжок та стверджує, що на сьогодні досліджено 96 городищ, частина з яких укріплення давніх міст, частина – військові форпости [2].

Із 1199 року Тернопілля входило до могутнього Галицько-Волинського князівства і стала територією русько-польсько-литовського пограниччя, на яку зосереджувалась містобудівна політика Данила Галицького та її укріплення через неминучість прирубіжних конфліктів. У XIII столітті активно будувались нові добре укріплені міста, потрібні з огляду на інтенсивну боротьбу задля зміцнення княжої влади проти частих княжих розбратів; у великих містах з'явилися муровані князівські палаци, кам'яні храми, оборонні споруди.

На жаль, сакральних будівель, які відносяться до історичного періоду існування Київської Русі-держави на Тернопільщині не збереглося, він представлений курганами, городищами (біля 300), валами, печерними храмами - рештками давньоруського мистецтва та культури. За даними відділу культури, охорони культурної спадщини управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації всього на Тернопільщині є 16 збережених печерних

храмів: 2 у Борщівському районі, 8 у Буцацькому, 5 у Заліщицькому та 1 у Тереховлянському районах.

Однією з найдавніших в Україні та єдиною на Тернопіллі із збережених храмів є церква Святого Миколи (Перенесення мощів святого Миколая), яка розташована у старовинному селі Збручанське (колишня Новосілка) Борщівського району.

Старовинний храм XIV століття внесений до переліку пам'яток архітектури і містобудування національного значення з охоронним № 1565/0 і представляє унікальний архаїчний тип культової споруди (рис.1). Він складається в плані з прямокутної нави і напівкруглої апсиди, рівноширокої з навою. Між перекриттями апсиди був додатковий бойовий ярус, що говорить про оборонний характер будівлі. Зовні дві поздовжні стіни споруди полегшені глухою аркадою [12, с.47-48].

1.

2.

Рис.1. Оборонні храми Тернопільщини: 1 - Церква Святого Миколи у с.Збручанське Фото О.Крушинської; 2 - Костел Різдва Діви Марії у м.Бережани

Оборонний характер і важливе стратегічне значення мали і добре укріплені монастирі, які розбудовувались на головних шляхах Тернопілля чи поблизу міст. Найвідоміші свого часу монастирі діяли у місті Почаїв Кременецького району (1240 р.) та в селі Улашківці Чортківського району (1315 р.). У 1368 році князь Данило Острозький заснував Татаринецький монастир на території сучасної Обичі Шумського району; поблизу міста Тереховлі в Підгорянах знаходяться руїни великого монастиря, заснованого, очевидно, ще в XII столітті. Проте, будівлі усіх монастирів, що збереглися до сьогодні, належать до кінця XVI ст. і пізнішого часу. В області не залишилось жодної монастирської споруди княжих часів. Попри активне поширення церковного будівництва, Тернопільська область не може похвалитись великою кількістю тогочасної церковної архітектури, вони навіть у перебудованому вигляді не дійшли до нас. Даних археологічних досліджень не вистарчає для точної реконструкції княжих споруд.

У другій половині 16 – на початку 17 століття, коли землі сьогоднішнього Тернопілля були у складі Речі Посполитої [1, с.68-69], часті селянсько-козацькі повстання спричинили до бурхливого розвитку будівництва оборонних споруд в краї, в тому числі й до фортифікації сакральних будівель. Шедеврами оборонного церковного будівництва області є церкви, костели, синагоги, монастирі в містах: Тернопіль, Сатанів, Гусятин, Підгайці та ін. Фортецями були Миколаївська церква в Тереховлі, Успенська в Підгайцях, Миколаївська в Бучачі, Преображенська в селі Залужжя поблизу Збаража, у селі Біще Бережанського району тощо [8]. Однією із споруд, що до сьогодні формує архітектурне обличчя міста Бережан є католицький Костел Різдва Діви Марії (див.рис.1). Потужні оборонні мури з бійницями і дозорними вежами вказують на фортифікаційні функції комплексу [12, с.40-41].

Після втрати оборонного значення у XVIII ст. храми переобладнувались, дозорні вежі часто перебудовувались на дзвіниці, оборонні мури розбирались, робились різноманітні прибудови тощо. Тому, майже усі давні сакральні пам'ятки дійшли до нас у дуже зміненому вигляді.

У XVII – середині XVIII століття у Європейських країнах набула розквіту барокова архітектура, нові мистецькі ідеї впливали на образотворчу культуру Польщі, а разом і України. Тернопільська область багата на пам'ятки сакральної барокової архітектури, які увійшли до переліку об'єктів архітектурної спадщини України. Серед них – ансамбль монастиря домініканців: костел (охор. № 637/1) і келії (охор. № 637/2), розташований в історичному центрі міста Тернополя (рис.2). Перша назва храму — костел Святого Вінсента Феррера. Костел має форму тринавної базиліки, збудований у стилі пізнього бароко з елементами рококо. Центральна нава овальної форми перекрита півциркульним склепінням із розпалубками. Бокові нави вдвічі нижчі від головної, перекриті півциркульними і хрестовими склепіннями. У бокових стінах високо розташовані вікна, які освітлюють приміщення.

Головний фасад декорований пілястрами з капітелями, стилізованими під композитний ордер, сандриками, рокайлевими обрамленнями вікон. Вежі мають високі багатозаломні шатрові верхи з люкарнами. Головний фасад поділений карнизами на три яруси, його прикрашають дві квадратні в плані вежі з видовженими пірамідальними куполами оригінальної конструкції (збудованими, ймовірно, вже на початку XIX століття). Масивна овальна баня з люкарнами завершується ліхтарем. Між монастирем і костелом розташований закритий «італійський» дворик [4]. Келії примикають до апсидної частини костелу, прямокутні в плані, з внутрішнім двором, двоповерхові.

Пам'яткою архітектури національного значення є Троїцький собор (Церква Пресвятої Трійці) в Бережанах, збудований у 1768 році (охор. № 639/0). Це єдиний в Західній Україні греко-католицький храм, збережений у межах

ринкової площі [6]. Церкву кілька разів перебудовували і під кінець XIX століття вона отримала сучасний вигляд: збудована з цегли і каменю однокупольна тринавна будівля прямокутна у плані з гранованою апсидою. Нави перекриті хрестовими склепіннями, апсида – зімкнутим. Хори розміщені над боковими навами (до трансепту), об'єднані із центральною через арки з балюстрадою. Дві восьмигранні башти – дзвіниці увінчують притвор, роблять композицію головного фасаду симетричною. Вхідний портал з високим антаблементом оформлений двома колонами іонічного ордеру (рис.2). Головний фасад оздоблений нішами з гіпсовими скульптурами святих апостолів Петра і Павла. Пілястри і рослинний орнамент виконані у стилі рококо [10, с.34-37].

1

2

Рис.2. Барокові храми Тернопільщини: 1 - Домініканський Костел у Тернополі, 2 - Троїцький собор в м. Бережанах

У 1755-1764 роках у стилі пізнього бароко збудовані Покровська церква (охор. № 653/0) та костел Успіння Діви Марії (1761-1763 рр.) (охор. № 655/0) у Бучачі. Наприкінці XVIII століття під час реконструкції монастирського комплексу Почаївської лаври, було побудовано один з найкрасивіших в Україні Свято-Успенський собор (охор. № 672/1). Собор збудований на найвищій точці Почаївської гори, знаходиться над печерами і підземними церквами, що існували тут з давніх часів. Теперішнє декоративне оздоблення храму належить до другої половини XIX століття (рис. 3).

Собор – тринавна центральнокупольна базиліка з подовженим прямокутним вівтарним об'ємом. Співвідношення ширини середньої і бокових нав характерне для епохи пізнього бароко. Нави перекриті півциркульними склепіннями на підпружних арках, у шелигах склепінь влаштовані ліхтарі, які виходять на хори. Зовнішньо будівля багато прикрашена півколонками, пілястрами, карнизами, декоративними вазами, ліпною орнаментикою. Головний фасад прикрашають дві вежі, збудовані на католицький манер і повернуті під кутом 45⁰ до головної осі.

Найвищою і найвиразнішою містобудівною домінантою старовинного Кременця є знаменитий історико - архітектурний комплекс монастиря ордену Єзуїтів у Кременці, побудований у 1731 – 1743 роках (охор. № 667/0). Він складається із костелу оо.Єзуїтів (охор.№667/1), двох навчальних корпусів Південного (охор.№ 667/2) та Північного (охор.№ 667/3) чернечих келій та парку (охор.№667/4). Ансамбль є твором архітектури пізнього бароко. У центрі - пишний тринавний бароковий костел, побудований у формі базиліки, з трансептом і двома баштами на фасаді. Головна роль у створенні динамічної виразності інтер'єру відведена багатократним розкреповкам арок, пілястр, антаблементів. Цей же принцип примінений на фасаді [4].

У Кременці навпроти колегіуму розміщений комплекс Францисканського монастиря (охор. № 668/0), який складається із собору Святого Миколая (охор.№ 668/1) (1636 -1832 рр.), келій XVIII століття (охор.№ 668/2) та надбрамної вежі – дзвіниці. Після реконструкції XVIII століття за проектом архітектора П. Гіжицького святиня набула барокового вигляду. Вона стала візуальною домінантою міста, відображає стильові впливи західного пізнього бароко [9].

1.

2.

*Рис.3.Архітектурні барокові комплекси: 1 - Свято-Успенський собор Почаївської лаври;
2.- Костел оо. Єзуїтів у м.Кременці*

Стилістичним напрямком архітектури другої половини XIX – початку XX століть є відродження європейських архітектурних традицій, а для культових будівель цього періоду на території сучасної Тернопільської області, що перебувала у складі Австро-Угорської імперії, характерним стилем став напрямок неоготики. Чудовим зразком цього стилю був Тернопільський парафіяльний костел, збудований архітектором Т.М.Тальовським у 1904-1908 рр.(зруйнований у 1954 р.). Окрасою центральної частини міста Чорткова є

неготичний костел, перебудований архітектором Я.Зубрицьким. У селах Лосяч (1889 р.) та Озеряни (1875 р.) Борщівського району також височіють костели, збудовані з тесаного каменю, які нагадують середньовічні будівлі (рис.4).

Архітектуру модерну, що розвинулась під впливом віденських та львівських архітекторів, на Тернопільщині представляють будівлі центрів міст Тернополя, Бучача, Заліщиків, Підгайців, Скалата тощо. Велика кількість синагог збудованих у стилі модерн, або перебудованих із більш раніших будівель є у багатьох містах та селищах області. Серед них синагоги у Чорткові (рис.5), Буданові, У Гусятині (з елементами мавританського стилю), у Підволочиську, в Підгайцях, у с.Пробіжна та ін.

Серед модерних сакральних будівель, виділяється Троїцький собор (охор. № 672/2) Свято-Успенської Почаївської лаври, збудований у модернізованих формах новгородсько-псковської архітектури за проектом російського архітектора О.Щусева у 1906-1912 рр. (рис.5). Будівельними роботами керував архітектор А.М.Рухлядев за участі майстра С.С. Лукасевича. [11]. Кубічний об'єм собору з трьох сторін прикрашений мозаїками, виконаних за малюнками М.Реріха. Храм розташований у північно-східній частині Почаївської гори. Широкі сходи, що закінчуються невеликим майданчиком ведуть від центральної алеї комплексу.

У драматичний радянський період сакральні будівлі зазнали значних руйнувань, існувала довготривала заборона комуністичною владою церковного будівництва.

Із здобуттям Україною незалежності розпочався процес проектування нових, реконструкція та добудова існуючих храмів. Будівництво перших церков на Тернопіллі позначилось тенденцією відтворення типів храмових споруд, що історично склалися на кінець ХІХ - початок ХХ століть, з використанням або прямим цитуванням стилістичних характеристик їхніх архітектурних рішень [5]. Після 1995 року в середовищі архітекторів почастишали експерименти із модерністською формою у сакральному мистецтві. Найзначнішим сакральним комплексом незалежної України є Зарваницький духовний центр, збудований за проектом М.Нетриб'яка (рис.6).

Висновки. Дослідивши історичний аспект і новітні тенденції формування архітектури сакральних комплексів на території Тернопілля можемо виділити такі періоди: І - період Княжої доби та Галицько-Волинської держави (кін.Х-1387 р.); ІІ – перебування краю у складі іноземних держав (1387 – 1918 рр.); ІІІ – новітня історія Тернопілля.

1

2

3

Рис.4. Неоготичні храми: 1 - Костел Св. Анни у с.Озеряни, Борщівський р-н.; 2 - Костел Св. А.Падуанського у с. Лосяч, Борщівський р-ну; 3 - Костел у м.Чорткові

1

2

Рис.5.Сакральні будівлі у стилі модерн: 1 - Нова синагога в Чорткові; 2 - Троїцький костел Почаївської лаври

Внаслідок політичних подій в історії України, землі сучасної Тернопільської області починаючи з XIV століття підпадали під владу Польщі, Литви (до 1772 р.), Австрії (1772 – 1918 рр.), Росії (1809 – 1815 рр.), Польщі (1918-1939 рр.), Радянської імперії (1939-1991 рр.). Разом із складною історією краю храми також пройшли нелегкий шлях розвитку та змін у конфесійній приналежності, що не могло не відобразитись на їх архітектурі.

Рис.6. Комплекс Зарваницького духовного центру.

Оскільки на території області не залишилося сакральних будівель Княжої доби і періоду існування Галицько-Волинського князівства, все ж дослідження археологів дають нам підставу стверджувати про швидкий розвиток великої кількості населених пунктів. Сакральна архітектура створювалась під впливом візантійсько-романського стилю, що панував у православному світі.

Під час перебування Західної України у складі католицьких держав, відбулось поширення в краї європейської будівельної традиції. В залежності від конфесійної приналежності (православні, греко-католики, римо-католики) змінювався образ храмів, будівлі, які переходили з рук – у руки, переобладнувались відповідно до нових канонів і канонічних спрямувань. Так, на західному фасаді з'являються симетричні башти з портиком між ними, знімаються бані тощо. У тій частині, яка знаходилась під владою Російської імперії у XIX столітті, католицькі храми переобладнуються на православні, з'являються архітектурні форми класицизму, цибулеподібні бані та ін.

Не менш драматичною була і новітня історія краю. Заборона будувати сакральні будівлі, масове знищення храмів, перетворення їх на склади та господарські приміщення привели до втрати великої частини пам'яток, які мали важливе значення для національної історії та культури. Із здобуттям незалежності України розпочався великомасштабний процес будівництва нових та реконструкції існуючих храмів.

Література

1. Атлас історії української державності / В.Грицеляк, І.Дикий, І.Ровенчак – Львів: НВФ «Карти і Атласи», 2013. -128 с.: іл.
2. Барна С. Культурна спадщина Тернопільщини// Пам'ятки України: історія та культура, 2016. – с.48 -55.

3. Герета І. Теробовля: шлях через віки. Історико-краєзнавчий нарис / - Львів: Каменярь, 1997 . — 127 с.
4. Дячок О. Сакральні пам'ятки містобудування і архітектури у процесі формування простору міста Кременця // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.техн.збірник/ Відпов.ред. М.М.Дьомін. – К.: КНУБА, 2017. – Вип. 49. – С. 74-81.
5. Дячок О. Творчий внесок Михайла Нетриб'яка в архітектурний простір Тернопільщини// Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнаюка. Серія: Мистецтвознавство. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – № 1. – С. 177–180.
6. Зорик В. Архітектура площі ринок //Пам'ятки України: історія та культура, 2013. С.20-23.
7. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI -591 с.
8. Пиндус Б. Білянський П. // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль : В-во «Збруч», 2010. — Т. 4 : А — Я. — С. 58.
9. Собчук В. Кременецькі монастирі // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль : В-во «Збруч», 2005. — Т. 2 : К — О. — С. 230–231.
10. Тихий Б.. Тричі воскресла церква Пресвятої Трійці // Пам'ятки України: історія та культура, 2013. С.34-37.
11. Чернихівський Г.І., Почаївська Свято – Успенська Лавра / Чернихівський Г.І., Болюх В.О. // –Тернопіль: В-во «Збруч», 2006. - С. 26-29.
12. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: (Ил. справ.-каталог).В 4-х т./Гл.редкол.: Н.Л.Жариков (гл.ред) и др. – К.: Будівельник, 1983-1986. Т.4.

Аннотация

Дячок О.М., Кандидат архитектуры, доцент кафедры изобразительного искусства, дизайна и методики их преподавания Тернопольского национального педагогического университета имени Владимира Гнатюка.

Исторические этапы формирования и развития архитектуры сакральных зданий Тернопольской области

В статье исследуются исторические этапы формирования и развития архитектуры сакральных зданий и комплексов Тернопольской области. Изучение сакральной архитектуры в историческом аспекте позволяют утверждать, что вместе со сложной историей края храмы также прошли нелегкий путь развития. Исследованы изменения в конфессиональной принадлежности (православные, греко - католики, римо - католики), не могли не отразиться на

архитектуре святынь в соответствии с новыми канонами и каноническими направлениями.

Ключевые слова: сакральная архитектура, конфессиональная принадлежность, каноны, храмы.

Abstract

Diachok O.M., PhD arch., associate professor, Department of Fine Arts, Design and Methods of their Teaching, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University.

Historical stages of formation and development of sacral architecture buildings of Ternopil region

Abstract. The article explores the historical stages of formation and development of sacral architecture buildings and complexes of Ternopil region. Studying of sacral architecture in historic terms allow us to say that, together with the complicated history of the region, the temples also have passed a difficult way of development. Changes of religious denomination (Orthodox, Greek Catholics, Roman Catholics) could not take on the architecture of shrines according to the canons and the canonical directions.

The modern territory of the Ternopil oblast which was a part of the Galicia-Volyn Principality, has become the territory of Rus-Polish-Lithuanian borderlands. The stone temples that had a defensive function appeared in large cities. The spreading of the European building tradition took place, while Western Ukraine was a part of Catholic countries. In the 19th century in a part which was under the rule of the Russian Empire, Catholic churches were modified to the Orthodox; the architectural form of classicism appears.

The newest history of the region was dramatic. The communist regime ban of sacred buildings construction, mass destruction of churches, turning them into warehouses and utility buildings led to the loss of most of monuments that were important for national history and culture. With the achievement of Ukraine's independence, a large-scale process of building new and renovating existing temples began. Ternopil architects joined this process. The most significant sacral complex of independent Ukraine is the Zarvanytsky Spiritual Center, built by the project of the Honorary Architect of Ukraine Mykhailo Netribyak.

Keywords: sacral architecture, religious denomination, canons, temples.